

19. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA SIİRT SANCAĞINDA KAMU GELİR KAYNAĞI OLARAK MEMLEHALAR*

Abdurrezzak ÇELİK**

Mehmet DAĞ***

Özet

Geçmişten günümüze tuz önemli bir besin kaynağı olmasının yanında gıda alanında çeşitli işlemlere sahip olması nedeniyle devletlerin ilgisine konu olmuştur. Osmanlı Devleti'nde de tuz önemli bir kamu gelir kaynağı olarak görülmüş ve tuz üretimi ile satışına ilişkin çeşitli düzenlemeler getirilmiştir. Memleha adı verilen üretim yerlerinde tuz üretimi yapılmış ve 1862 tarihli Tuz Nizanmamesi ile memlehalara kamu açısından mali tekel geliri sağlayan bir kaynak olarak değerlendirilmiştir.

Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin resmi kayıtlarında Siirt Sancağı özelinde memlehalara 19.yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla bir kamu gelir kaynağı olarak sahip olduğu önem ve işlemler hakkında bilgi verilmesi hedeflenmektedir. Bu amaçla Osmanlı Devleti tarafından bastırılan salnameler tasnif edilmiştir. Salnamelerden ve diğer arşiv belgelerinden elde edilen bilgilere göre ele alınan dönemde memlehalara kamu borçları açısından önemli bir finansman kaynağı olarak görülmüş ve buna göre kanuni düzenlemeler getirilerek memleha gelirlerinin devamlılığının sağlanması hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Siirt, Memleha, Salname, Kamu Gelirleri.

Gönderilme Tarihi: 06.08.2019

Kabul Tarihi: 08.10.2019

* Bu çalışma Abdurrezzak ÇELİK tarafından hazırlanan "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Siirt Sancağının İdari ve Sosyo-Ekonomik Durumu" başlıklı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

** Bilim Uzmanı, celik5686@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-1128-534X

*** Dr. Öğr. Üyesi, Siirt Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, mehmetdag323@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2206-2184

MEMLEHAS AS A SOURCE OF PUBLIC REVENUES IN SIIRT PROVINCE IN THE SECOND HALF OF THE 19th CENTURY

Abstract

In addition to being an important food source, salt has been the subject of interest of the states since it has various functions in the field of food. Salt was also seen as an important source of public income in the Ottoman Empire and various regulations were introduced for salt production and sale. Salt production was carried out in the so-called Memleha, and with the Salt Regulation of 1862, it was considered as a source of financial monopoly for the public.

In this study, it is aimed to give information about the importance and functions of memlehas as a public source of income in the second half of the 19th century in the official records of the Ottoman Empire. For this purpose, the charter published by the Ottoman Empire was classified. According to the information obtained from salnames and other archival documents, hometowns were considered as an important source of financing in terms of public debts and it was aimed to ensure the continuity of hometown income by introducing legal regulations.

Keywords: *Siirt, Memleha, Salname, Public Revenues.*

Giriş

Memleha, Arapça “milh” kökünden gelen bir kelimedir. “Tuzla” yani “tuzun üretildiği yer” anlamını taşımaktadır. Tuz, insan hayatında önemli bir yere sahiptir. İnsanoğlu eski zamanlardan beri yiyeceklerin muhafazasında ve yemeklerin tatlandırılmasında tuza ihtiyaç duymuştur. Tuz, sanayide de kullanılmıştır. Dericilik, balıkçılık, zeytincilik ve sabunculuk gibi üretim kollarının ham maddesi olarak tuzun büyük önem taşıdığı görülmektedir (Kasım, 2016:3). İnsanoğlu tuzu temin etmek için çeşitli dönemlerde uzun mesafeler kat etmiş ve tehlikelere katlanmak zorunda kalmıştır. İnsanoğlunun temel ihtiyaç maddeleri arasında olan tuz, ülkeler için de stratejik doğal kaynaklar arasında yer alıyordu. Tuzun üretilmesinden, taşınmasına ve ticari ürün olarak satılmasında istihdam açısından birçok kişiye ekmek kapısı olmuştur (Erin, 2003:220).

Osmanlı ülkesi yayıldığı büyük coğrafi alan sebebiyle doğal tuz kaynakları konusunda oldukça zengindir. Bu sebeple hiçbir zaman ülke dışından tuz alımı gerçekleşmemiş, gereksinim ülke içi kaynaklarla giderilmiştir (Coşkun, 2018:381). Osmanlı coğrafyasında deniz, göl ve tuzlu su kaynakları ile geniş rezervli kaya tuzu madenleri bulunmaktaydı. Buradaki tuz üretim yerlerine ise “memleha” ismi verilmiştir. Devletin her yerinde memleha bulunmaktaydı. Bu memlehalarda bazen dar bir coğrafi alanın ihtiyaçlarını karşılarken bazen de geniş bir coğrafi alanın ihtiyaçlarını karşılayacak büyüklükte üretim yapılmaktaydı (Erin, 2003:220). Memlehaların açılmasından üretimine kadarki süreçte devlet titiz davranmıştır. Açılacak memlehaların randımanlı ve karlı olduğuna inanıldığına açılmasına izin verilmiştir. Memlehalarda üretilen tuzun satışı, nakliyatı, depolanması için belirli kurallar belirlenmiştir. Üretilen tuz, tüketim alanı olarak bir kısmı tuzlada, bir kısmı satış reyonu olan divanlarda, bir kısmı da şehir ve kasabalardaki tuz dükkânlarında satılmıştır (Kasım, 2016:3).

Memlehaların buldukları yerler, vilayet merkezine olan uzaklıkları, kuyu ve kova sayıları, tuzun elde edilişi, yılın hangi mevsiminde işlemde bulunulmasının uygun olduğu, imalat, nakliye ve ambar ücretleri, yıllık hâsılatın miktarı tafsilatlı bir şekilde salnâmelerde anlatılmıştır. Bu ifadeler verildikten sonra, özen gösterilmesi durumunda daha çok tuzun çıkarılmasının mümkün olabileceğine işaret edilmiştir (İzğöer, 2005:545).

Osmanlı Devleti’nde maden olarak tuz, devlet açısından önemli gelir kaynakları arasında bulunuyordu. Memlehal bu önemli gelir kaynağının elde edildiği yer olarak önem taşımakta idi. Osmanlıda tuz üretimi yasaknameler ve kanunnameler ile denetim altına alınmıştır (Erin, 2003:220).

1. Tuz Nizamnamesi ve Memlehal

Osmanlı Devleti'nde tuz üretimi maden hükmündeki kanunlara tabi olarak yapılmıştır. 1858 Arazi Kanunnamesi ve 1861 Maadin Nizamnamesinde, tuz ve tuz üretimi hakkında çeşitli hükümler bulunmaktadır. Tuzun üretimi ve satışı hakkında tuza mahsus ilk olarak 1862 yılında bir düzenleme yapılmıştır (Kasım, 2016:3). 10 Mart 1862 yılında Tuz Nizamnamesi düzenlenerek ilan edilmiştir. Bu nizamnameyle tuz devlet tekeli haline gelmiştir. Tuz Nizamnamesi, tuza mahsus olarak yayımlanmış olan ilk kanun metnidir (Düstur (Tertip 1), Hicri 1289 (M 1872), s. 683-706). Bu nizamname ile memlehalın idari işlerini yapmak üzere Rüsumat Emaneti kurulmuştur. Taşra teşkilatında da Rüsumat Emanetine bağlı şubeler kurulmuştur. Devlet tarafından buralara müdür, sandık emini ve başkâtip unvanlarında devlet memurları atanmıştır (Kasım, 2016: 6- 8). Siirt sancağı bünyesinde memurlar atanmış ve Tuz Nizamnamesinde belirlenen yetkiler çerçevesinde görevlerini ifa etmişlerdir.

Tuz Nizamnamesi, tüm devlette tuz üretimi ve satışı ile tuz alanlarının idaresinde bütünlük sağlamaya yönelik 32 maddelik bir nizamnamedir. Tuzun devlet tekeli haline gelmesiyle birlikte devlet içinde tuz üretim alanlarının idaresi için Rüsumat Emaneti adı altında bir teşkilat kurulmuştur. Memlehal, Rüsumat Emanetine bağlı şubeler tarafından idare edilmiştir. Buralara devlet tarafından birer müdür, sandık emini ve başkâtip tayin edilmiştir. Nizamnameyle memlehalın devlet kontrolüne geçişi sağlanmış; şahıslar ve vakıflar tarafından işletilen memlehal bedeli karşılığında satın alınmıştır (Kasım, 2016:6-8).

2. 19.Yüzyılın İkinci Yarısında Siirt Sancağında Memlehal

Siirt sancağı, memlehal bakımından oldukça zengindi. Buna bağlı olarak bölge ekonomisine çok büyük katkıları olmuştur. Siirt sancağında sekiz memleha vardı. Memlehal, Tuz Nizamnamesinin yayımlanması öncesine kadar çevre beyleri tarafından işletilmişlerdir. 1862 Tuz Nizamnamesiyle devlet tekeli haline getirilen memlehal, hükümet tarafından atanan memurlar tarafından idare edilmeye başlanmıştır. Devlet tekeli olmasıyla birlikte memlehalın güvenliği de askeri birlikler tarafından sağlanmıştır. Hükümet 4. Ordu'dan Albay Abdülkadir Bey komutasında bir tabur askeri memlehalı korumakla görevlendirmiştir (Seçkin, 2016:257).

19. Yüzyılın İkinci Yarısında Siirt Sancağında Kamu Gelir Kaynağı Olarak Memlehaler

1-Zırki Memlehası⁴: Siirt'te bağlı on beş haneli Deklan köyündeki Zırki Memlehası, sancak merkezine bir saat mesafede taşlık bir mahaldedir. Memlehadan 28 kuyu, 3 taba⁵ ve havuz ve metruk kaya tuzları bulunmaktadır. Memlehadan senede 500.000 kıyye⁶ (641,5 ton) tuz çıkarılıyordu. O gün için yıllık üretim kapasitesinin 750 bin kıyyeye çıkarılma imkânı bunuyorsa da bu gerçekleştirilememiştir ((H) 1288 DVS, s. 144; (H) 1290 DVS, s. 190; (H) 1292 DVS: 227).

2-Melefan Memlehası: Garzan kazasının merkezi olan Zok köyüne üç saat mesafededir. Taşlık ve dağlık bir bölgede bulunan Melefan, 200 haneli bir köydür. Memleha, 20 arşın⁷ (13,6 metre) derinliğinde tuzlu sular (şor sular) ile dolu 40 adet kuyudan ve 383 adet taba oluşmaktaydı. İşçiliğini köylülerin yaptığı kuyulardan kovalarla çekilen sular, tabalara döküldükten sonra buharlaştırılarak tuz imal edilmekteydi. Haziran ayından başlayarak Ekim ayına kadar süren üretim faaliyeti kapsamında tuzların kıyyesine dört buçuk para imalat, nakliye ve ambariye ücreti verilirdi. Senede 1.000.000 kıyye (1,283 ton) tuz üretilen Melefan Memlehasında daha özenli bir çalışmayla bir kat daha fazla üretim yapma imkânı varsa da bu potansiyel kullanılmamıştır ((H) 1292 DVS: 227).

3-Sulha Memlehası: Garzan kazasına bağlı on beş haneli Hozyar adlı köyde bulunmaktadır. Kaza merkezine üç ve Siirt'e altı saat mesafededir. Memlehaler köyden bir çeyrek saat ile iki saat arasında değişen bir uzaklıktadır. Memleha, 21 kuyu, 125 taba, 1 havuz ve 4 adet büyük ve yüksek, uzaklığı birer saat mesafede olan terkedilmiş kaya tuzlarından meydana gelmekteydi. Senede 300.000 kıyye (384,9 ton) tuz üretimi yapılan memlehadan itinalı çalışılması halinde bir yarısı kadar daha üretim yapılması imkânı varsa da mevcut üretim ile yetinilmiştir ((H) 1292 DVS :227).

4 Siirt sancağının 1871 yılındaki idari yapılanmasında Zırki nahiyesi Şirvan kazasına bağlı iken, bu tarihteki salname kayıtlarında Zırki memlehası hakkında bilgi verilirken Şirvan kazasının ismi zikredilmemiştir. Kayıtlarda memlehanın sancağa olan uzaklığından bahsedilmiş olması ve Küfre memlehası hakkında bilgi verilirken Şirvan'a bağlı memleha olarak belirtilmiş olması nedeniyle Zırki memlehası merkez sancağa bağlı olarak kaydedilmiştir. Biz de salname kayıtlarındaki bilgilere göre memleha isimlerini sıraladık. (Bkz. (H) 1288 DVS, s. 144).

5 Taba (Tava)=Tahta bir kabın içinde dinlendirilmeye bırakılan tuzlu suyun içine magnezyum sülfatı çöktürmek adına belli bir miktarda kireç katılmaktadır. Bu kirecin katılmasından sonra taba olarak adlandırılan ve buharlaşmasına olanak sağlayan kabın içine gönderilmektedir. Bu kabın ısıtılması ile içinde bulunan magnezyum sülfata çökme olur ve çöken tuz alınır. Alınmış olan tuz tahtadan yapılmış olan ve taba üstüne yerleştirilen davlumbaza serilmektedir. Bu tuzun kalan suyu tavanın içine akar ve tuz kurur.

6 1 kıyye (okka)=400 dirhem = 1.283 gramdır.

7 1 arşın = 0,68 metre

4-Sason Memlehası: Siirt sancağına bağlı on iki saat mesafedeki Sason, taşlık bir yerde iki yüz haneli bir kazadır. Memleha, 20 kuyu ve 63 tabadan ibarettir. Kuyular, kasabaya bir çeyrek saat ile iki buçuk saat arasında bir mesafede bulunmaktadır. Memlehadan senede 400.000 kıyye (513,2 ton) miktarı tuz üretimi yapılır. Üretim miktarı, çalışılması halinde bir yarısı kadar daha artırılma imkânına sahipse de mevcut üretim ile yetinilmiştir ((H) 1288 DVS: 143; (H) 1290 DVS: 189; (H) 1292 DVS : 226)).

5-Kufre Memlehası: Şirvan kazasına iki ve Siirt'e dört saat mesafede olan yüz elli haneli kufre köyünde taşlık bir yerde bulunmaktadır. Köye yarım saat ile beş saat arasında değişen bir mesafesi vardır. Memleha 15 arşın derinliğinde 55 kuyu ve 230 taba ve metruk bir kaya tuzu kaynağından ibarettir. Senede 600.000 kıyye (769,8 ton) tuz çıkartılan memlahada bir kat daha fazla tuz üretilmesi imkânı bulunmaktaydı ((H) 1288 DVS: 145; (H) 1290 DVS: 190; (H) 1292 DVS: 228)).

6-Sadah Memlehası: Eruh kazasına üç ve Siirt'e dört saat mesafede otuz haneli Sadah köyünde taşlık bir yerde bulunmaktadır. Köye yarım saatten üç saat arasında değişen bir mesafededir. Memleha 8 ve 10 arşın derinliğinde 7 kuyu, 180 taba ve 5 havuz ile metruk bir kaya tuzu kaynağından ibarettir. Senede 500.000 kıyye (641,5 ton) tuz çıkartılan memlahada ihtiyaç halinde bir yarısı kadar daha üretim imkânı sahipti ((H) 1288 DVS: 145; (H) 1290 DVS: 191; (H) 1292 DVS: 228)).

7-Kilis Memlehası: Eruh kazasına dört ve Siirt'e yedi saat mesafede on beş haneli Kilis köyünde taşlık bir yerde bulunmaktadır. Memleha, köye yarım saat ile dört saat arasında bir mesafededir. Memleha, 8 ve 10 arşın (6.8 metre) derinliğinde 7 kuyu, 138 taba ve 4 havuz ile 1 pınardan meydana gelmektedir. Memlehadan senede 300.000 kıyye (384,9 ton) tuz üretimi yapılır. İhtiyaç halinde bir kat daha tuz üretim imkânı vardı ((H) 1288 DVS: 146; (H) 1290 DVS: 191; (H) 1292 DVS: 229)).

8-Serhel Memlehası: Eruh kazasına altı ve Siirt'e on iki saat mesafede olan on beş haneli Serhel köyünde taşlık bir yerdedir. Köye yarım saatten dört saat arasında değişen bir mesafededir. Memlehada 22 kuyu, 207 taba ve 1 havuz ile metruk ve büyük bir kaya tuzu kaynağı bulunmaktaydı. Senede 600.000 kıyye (769,8 ton) tuz üretimi yapılan memlahada ihtiyaç halinde bir yarısı kadar daha üretim yapılabilmekteydi ((H) 1288 DVS: 146; (H) 1290 DVS: 191; (H) 1292 DVS: 229)).

19. Yüzyılın İkinci Yarısında Siirt Sancağında Kamu Gelir Kaynağı Olarak Memlehal

Tablo 1. Memlehal

Adı	Bulunduğu Kaza	Bulunduğu Yer	Üretim Miktarı (kıyye)
Zırki	Siirt Merkez	Deklan Köyü	500.000 Ky.
Melefan	Garzan	Zok Köyü	1.000.000 Ky
Sulha	Garzan	Hozyar Köyü	300.000 Ky
Sason	Sason	Merkez Kaza	400.000 Ky
Kufre	Şirvan	Küfre Köyü	600.000 Ky.
Sadah	Eruh	Sadah Köyü	500.000 Ky.
Kilis	Eruh	Kilis Köyü	300.000 Ky.
Serhel	Eruh	-	600.000 Ky.

Memlehal önemli gelir kaynakları arasında yer almıştır. 1855-1859 yılları arasında Siirt Merkez kazasından 85,000 kuruş, Eruh kazasından 122.000 kuruş, Pervari kazasından 11.500 kuruş, Şirvan kazasından 13,680 kuruş gelir elde edilmiştir (BOA, ML. VRD. d. 2777 (H) 29 Z 1276, (18 Temmuz 1860)).

Tablo 2. 1855-1859 Yılları Arasındaki Memleha Gelirleri

Yer Adı	1855	1856	1857	1858	1859	Toplam (krş)
Siirt Merkez	16.000	16.500	17.000	17.500	18.000	85.000
Eruh Kazası	23.800	24.100	24.400	24.700	25.000	122.000
Pervari Kazası	2.200	2.250	2.300	2.350	2.400	11.500
Şirvan Kazası	2.480	2.650	2.750	2.850	2.950	13.680
Toplam	44.480	45.500	46.450	47.400	48.350	232.180

Devlet tekeli haline gelmeden önce Siirt sancağı bünyesindeki memleha gelirlerine ilişkin yukarıdaki tablo incelendiğinde; Eruh kazasındaki memlehalın en fazla gelir getiren memleha olduğu, tüm memlehalın yıllık gelirlerinde artış olduğu ve buna bağlı olarak 1859 yılının memlehalardan en fazla gelirin sağlandığı sene olduğu sonucu çıkarılabilir.

Osmanlı Devleti, 1854 yılında Kırım Harbi esnasında masraflarını karşılamak için ilk kez dış borçlanmaya gitmiştir. Devlet, içinde bulunduğu mali kriz nedeniyle 1875/1876 yılında dış borç ödemelerini durdurduğunu ilan etmiştir. 1877-1878 Osman-Rus savaşı sonrasında imzalanan Berlin Antlaşmasıyla dış borçların ödenmesine ilişkin hükümler yer almıştır (Ayman Güler, 2016:102, Gürsoy,1984: 28). Ancak dış borçların tahsil edilmesindeki yöntem konusunda uzlaşma sağlan-

19. Yüzyılın İkinci Yarısında Siirt Sancağında Kamu Gelir Kaynağı Olarak Memlehalalar

mamış; 1879 yılında bu yönde bir kararname hazırlanmıştır. Batılı devletlerin bu kararname hükümlerini kabul etmemeleri ve dış borçların ödenmesinde uzlaşma sağlanmaması üzerine yeniden görüşmeler başlamıştır. Osmanlı Hükümeti temsilcileri ile Avrupalı alacaklıların temsilcileri arasında yapılan görüşmeler sonucunda uzlaşma sağlanmış ve 20 Aralık 1881 (H 28 Muharrem 1299) tarihinde Muharrem Kararnamesi ilan edilmiştir. Kararnameye bağlı olarak borçların yönetimi için Düyun-u Umumiye İdaresi kurulmuştur (Yapıştırın, 2013:57).

Düyun-ı Umumiye İdaresi ile Rüsüm-i Sitte olarak anılan altı kalemden oluşan gelirlerin tahsili bu idareye devredilmiştir. Bu çerçevede tuz tekeli gelirleri, tütün tekeli gelirleri, damga resmi-pul gelirleri, içkiler üzerinden alınan vergi ve resimler gelirleri, balık avı vergi ve resimleri gelirleri, bazı vilayetlerin ipek aşarı gelirleri Düyun-u Umumi idaresine tahsil edilmiştir (Gürsoy, 1984:28).

Bitlis Vilayetinde de altı kalemin geliri dış borçların ödenmesine ayrılmıştır. Buna bağlı olarak Bitlis'e bağlı bulunan ve yoğun bir şekilde tuz üretimi yapılan Siirt'te Düyun-ı Umumiye İdaresi teşkilatlanmıştır. Siirt'teki idareye Diyarbakır, Mardin, Bitlis ve Muş sancakları bağlıydı. Siirt bu alanda bölge müdürlüğü görevini yerine getirmiştir. İdarenin gelir getiren ürünlerinin buldukları yerlerde şubeler açılmıştır. İdare, bölgede aşar, tuz ve tütün gelirlerini tahsil etmiştir (Gülbahar, 1997:249-250).

Siirt'in Garzan kazası dâhilinde Melefan, Sulha ve Çay memlehaları bulunmaktadır ((H) 1310 BVS: 237; (H) 1316 BVS: 125-256; (H) 1318 BVS: 205)) 1892 yılında Kazanın Melefen ve Sulha memlehalardan 30.000 kuruşluk yıllık ortalama gelir sağlanmıştır ((H) 1310 BVS: 240)). 1892 yılında Şirvan kazasındaki Kufre memlehasından 60.000 kuruş gelir elde edilirken, kazanın Zırki nahiyesindeki 26 memlehanın 17'si faal, 9'u metruk durumdaydı ((H) 1310 BVS: 244; (H) 1318 BVS: 214)). Faal durumda bulunan 17 memlehadan 600.000 kıyye tuz üretimi yapıyordu ((H) 1310 BVS: 246)). 1898 yılında Şirvan'daki Kufre ve Zırki memlehalardan 700.000 kuruşluk tuz üretimi yapılmıştır ((H) 1316 BVS: 277)). Erüh kazasındaki Sadah memlehasında yıllık 200.000 kuruşluk tuz üretilirdi ((H) 1310 BVS: 249)). 1892 yılında Pervari kazası dâhilindeki Serhel memlehasından 80.000 kıyye tuz ihracatı yapılmıştır ((H) 1310 BVS:252)). 1898 yılında ise Pervari kazasında bulunan Serhel memlehasından yıllık 200.000 kıyye ve Kilis memlehasından yıllık 300.000 kıyye tuz üretimi yapılmıştır ((H) 1316 BVS: 265)).

19. Yüzyılın İkinci Yarısında Siirt Sancağında Kamu Gelir Kaynağı Olarak Memlehal

Tablo 3. Üretilen ve Tüketilen Tuz Miktarları

Memlehal	Önceki Beş Yılda Ortalama Yıllık Üretim (Kg)	Önceki Beş Yılda Ortalama Yıllık Tüketim (Kg)	1306 (1890) Yılındaki Üretim Miktarı (Kg)	Memlehanın Üretim İmkânı (Kg)
Melefan	2.500.000	2.400.000	3.026.789	4.100.000
Sulha	1.200.000	1.100.000	1.300.176	1.675.000
Zırki	850.000	775.000	945.959	1.925.000
Kufre	800.000	725.000	870.389	1.400.000
Sadah	800.000	730.000	855.852	1.550.000
Serhel	250.000	250.000	233.935	3.050.000
Toplam	6.400.000	5.980.000	7.233.100	13.700.000

Cuinet, Düyun-u Umumiye İdaresi'nin tahsil ettiği gelirlere ilişkin de bilgiler vermiştir. Ancak verilen bilgiler Bitlis Vilayetinin geneli hakkındadır. Siirt sancağında bulunan ve bu işleri takip eden Düyun-u Umumiye İdaresinin merkezi olması nedeniyle tahsil işlemleri Siirt'ten yapılmaktaydı. İdare tuz, içki, pul, tütün olmak üzere dört kalemin gelirlerini tahsil etmiştir. Düyun-u Umumiye İdaresinin elde ettiği gelirlerin toplamı 1888-1889 yıllarında 2.531.731 kuruş, 1889-1890 yıllarında 3.271.514 kuruştur. Bu gelirlerin en büyük bölümünü memlehalardan elde edilen tuz gelirleridir. Memlehalardan 1888-1889 yıllarında 2.031.141 kuruş, 1889-1890 yıllarında 2.777.859 kuruş tuz geliri tahsil etmiştir.

Tablo 4. Düyun-u Umumiye İdaresinin 1888-1890 Gelir Miktarı

Vergiler	(R) 1304 (1/13 Mart 1888-28 Şubat 1889)	(R) 1305 (1/13 Mart 1889-28 Şubat 1890)
Tuz	2.031.141	2.777.859
İçki	92.561	103.122
Pul (Damga)	289.930	286.031
Tütün	118.099	104.502
Toplam	2.531.731 Kuruş	3.271.514 Kuruş

1862 yılında memlehalın devlet tekeli haline getirilmesiyle memlehalın işletilmesi ve idaresi için memurlar atanmaya başlanmıştır. Ancak memlehalardan fayda sağlayan kişilerin bunu kabullenmesi zaman almıştır. Bu nedenle buraya yapılan memur atamaları zaman zaman engellenmeye çalışılmışsa da örneğin

19. Yüzyılın İkinci Yarısında Siirt Sancağında Kamu Gelir Kaynağı Olarak Memlehal

hükümetin kararlı politikası ile bunların önüne geçilmeye çalışılmıştır. Şirvan kazasında bulunan Kufre memlehasına 1862 yılında Erzurum memleha müdürü tarafından bir memur atanmıştır. Atanan memur ahali tarafından kabul edilmediği gibi geri gönderilmiştir. Böylece memlehanın idaresi ahalinin eline geçmiştir. Ancak hükümet, bu yapılan işlemi uygun görmeyerek memlehalın devlet tekeli olması nedeniyle idaresinin ahali tarafından yapılamayacağını ve geri gönderilen memurun tekrar gönderilerek görevine başlamasını sağlamıştır (BOA, A. MKT. MHM. 240/6, (H) 16 Ra 1279, (11 Eylül 1862)).

Memlehalın işletilmesinde karşılaşılan en büyük problemlerden biri, güvenlik sorunu olmuştur. Zira gelir getiren memlehal her zaman eşkıyalar tarafından basılabilmekteydi. Memlehalın kasaba merkezlerine olan uzaklıkları, yapılan herhangi bir baskına müdahalede gecikmeler yaşanmasına sebep olabiliyordu. Nitekim 1864 yılında Garzan kazası Melefan memlehasında nakliye ücretinden dolayı alacağı olan köy muhtarı Şeyho ve avanesi burada bir takım uygunsuz hareketlere girişmişlerdir. Şeyho avanesiyle birlikte buradaki memlehayı basarak yağmalamıştır. Bu yağmalama olayından sonra hükümet memlehalın güvenliği sağlamak için birtakım tedbirler almayı kararlaştırmıştır. Memlehalara 20'şer veya 30'şar kişiden meydana gelen birer birlik gönderilerek güvenlik tedbirleri alınmıştır ((BOA, A. MKT. MHM. 294/90, (H) 12 L 1280, (21 Mart 1864); BOA, A.) MKT. MHM. 295/90, (H) 25 L 1280, (03 Nisan 1864).

Memlehalın işletilmesinde yaşanan bir diğer sorun, bölgedeki aşiretlerin kendi başlarına buyruk bir şekilde tuz üretimi yapmaları ve bu durumun memlehalın gelir miktarını düşürmesidir. 1887 yılında aşiretlerin yaptıkları tuz üretimini engellemek için bölgedeki memlehalın güvenliğinin ya askerler tarafından sağlanması veyahut aşiretlerin tuz ihtiyacını bedeli karşılığında aşiretlere ihale edilmek suretiyle verilmesi şıklarından birinin uygulanması için gereğinin yapılması istenmiştir (BOA, DH. MKT. 1443/12, (H) 06 Z 1304, (26 Ağustos 1887). Siirt Duyun-u Umumiye Müdürlüğü, memlehalın muhafazasına ve kaçak yolla tuz imal edilmesine karşın çok ciddi mücadelenin içine girmiştir. Bu dönemde ellerinde kaçak tuz bulunan Miran aşiretine 2000 lira ceza dahi kesilmiştir (BOA, DH. MKT. 353/60, (H) 19 N 1312, (03 Mart 1895). 1895 yılında aşiretlerin ihtiyaç duydukları tuzu Pervari kazasına mülhak bulunan Çemikari isimli mevkideki tuzlu su ve membalarından gizli bir şekilde tedarik ettikleri tespit edilmiştir. Aşiretlerin buradaki tuzludan kaçak yollarla tuz elde etmesini engellemek amacıyla her sene sürülerini Van taraflarındaki yaylalara götüren aşiret ve kabilelerin Cizre köprüsünden geçerken yüklerinin kontrol edilmesi gibi birtakım tedbirlere başvurulmuştur (BOA, DH. MKT. 353/60, (H) 19 N 1312, (03 Mart 1895).

19. Yüzyılın İkinci Yarısında Siirt Sancağında Kamu Gelir Kaynağı Olarak Memlehal

Alınan bu tedbirlerle 1879 yılından 1889 yılına kadar gerekli miktarlarda asker sevkiyle memlehalın güvenliği askerler tarafından sağlandığı için hazinenin hukuku korunmuştur. Ancak 1890 yılında asker sevk edilmemesi nedeniyle memlehalarda birtakım yağmalamalar olmuştur. Melefan ve Çay köylerindeki aşiret ve kabileler buradaki memleha memurlarına muhalefet ve mukavemet göstererek 40.000 kıyve tuzu gasp ederek memurların göz önünde satmışlardır. Bu durum hem hazinenin gelirlerinin azalmasına hem de memlehalın güvenliğinin zayıflamasına sebebiyet vermiştir. Bu nedenle memlehalın muhafazası için bir sonraki sene için gerekli tedbirlerin alınmasına karar verilmiştir (BOA, Y. PRK. UM. 11/21, (H) 04 Ca 1308, (15 Ocak 1891)). Memlehalın güvenliği devlet tarafından sağlanarak burada oluşacak asayiş olayların önüne geçilmeye çalışılmıştır. Böylece hem asayiş sağlanacak hem de gelecek gelirin azalmasına sebebiyet veren baskın ve olayların önüne geçilmeye çalışılmıştır. Memlehalın asker tarafından korunması yönünde hassas bir politika izlenmiştir. 1906 yılında Melefan, Çay ve Kilis memlehalının muhafazası için Siirt redif dairesinden doksan kişiden oluşan bir bölük görevlendirilmiş, askerlerin yetersiz kalması halinde yeni görevlendirilmeler yapılacağı bildirilmiştir (BOA, BEO. 2853/213928, (H) 24 R 1324, (17 Haziran 1906)). Bu yazışmada belirtilen husus devletin memlehalın muhafazasına gösterdiği önemin derecesini anlamaya yardımcı olmaktadır.

Tuzun ne denli önemli bir yere sahip olduğu Kutü'l-Amare zaferinin komutanı Halil Paşa'nın anılarında da yer almıştır. 1915 yılında Kuvve-i Seferiye kumandanı olarak İran'da Ruslara karşı çarpışan Halil Paşa, Van'ın Ruslar tarafından işgal edilmesi ve Bitlis'in işgalle karşı karşıya kalması üzerine Başkumandanlıkça Bitlis'e gönderilerek 3. Ordu emrine girmekle görevlendirilmiştir. Sefer esnasında Halil Paşa anılarında; "... Bu şekilde ilerlerken erzakımız bitti, yol üzerinde ne köy ne de aşiretler vardı. Ancak yanımızdaki koyun ve sığırları keserek bir müddet de bunlarla idare ettik fakat birkaç gün sonra kimse ağzına et koyamaz oldu. Çünkü tuzumuz kalmadı. Gıdasızlık yüzünden birliklerde takatsizlik baş gösterdiğini görüyordum... Takip ettiğimiz yolun ilk noktası Siirt'ti. Siirt'e yaklaştıkça yiyecek bulma ümidimiz de artıyordu. Yola devam ettiğimizde bir tuz madenine rastladık ve böylece gene et yeme imkânımız meydana çıktı. Tuzsuzluk askerin gözünde öyle büyümüş ki bir kısmının cephanesini boşaltıp tuz doldurduklarını sonra öğrendim..." şeklindeki ifadeleri tuzun o günkü şartlardaki önemini anlamamız için oldukça dikkat çekicidir (Sorgun, 1972:138-141).

SONUÇ

Siirt, maden kaynakları açısından zengin bir coğrafyada bulunmaktadır. XIX. yüzyılın son çeyreğinde sancaktaki maden kaynaklarının tespiti için yapılan çalışmalarda eski çağlardan kalma maden ocaklarının ve atölyelerin varlığından bahsedilmiştir. Özellikle Şirvan’da altın, gümüş ve bakır madeni bulunabileceğine yönelik tahminlerde bulunulmuş ve İstanbul’a çeşitli numuneler gönderilmişse de bir sonuca ulaşılması mümkün olmamıştır. Bölgede üretimi yapılan en yaygın maden tuz olmuştur.

19.yüzyılın ikinci yarısı itibariyle Siirt sancağının muhtelif bölgelerinde bulunan memlehalarda yapılan üretim hem bölge ekonomisine hem de ülke ekonomisine büyük bir katkı sağlamıştır. Salnamelerden ve arşiv belgelerinden elde edilen bilgilere göre memlehalara ele alınan dönem itibariyle kamu gelirleri açısından önemli bir mali tekel geliri olarak yer edindiği görülmektedir. Diğer mali tekel gelirleri gibi memleha gelirleri de kamu dış borçlarının yönetimi amacıyla kurulan Düyun-u Umumiye İdaresine tahsis edilmiştir. Nitekim memlehalarda çalışan personel ve memlehalara korunması için alınan tedbirler devletin bu konuya verdiği önemi göstermektedir.

KAYNAKLAR

- Ayman Güler, B., (2016), “Yönetimde Özerklik Sorunu: Duyunu Umumiyei Osmanlı Meclisi İdaresi 1881–1948”, *Memleket Siyaset Yönetim Dergisi*, S. 1, Ankara, s. 97-121.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi.
- BOA, ML. VRD. d. 2777 (H) 29 Z 1276, (18 Temmuz 1860)
- BOA, A. MKT. MHM. 240/6, (H) 16 Ra 1279, (11 Eylül 1862).
- BOA, A. MKT. MHM. 294/90, (H) 12 L 1280, (21 Mart 1864);
- BOA, A. MKT. MHM. 295/90, (H) 25 L 1280, (03 Nisan 1864).
- BOA, DH. MKT. 1443/12, (H) 06 Z 1304, (26 Ağustos 1887).
- BOA, Y. PRK. UM. 11/21, (H) 04 Ca 1308, (15 Ocak 1891)
- BOA, DH. MKT. 353/60, (H) 19 N 1312, (03 Mart 1895).
- BOA, BEO. 2853/213928, (H) 24 R 1324, (17 Haziran 1906)
- Coşkun, N. (2018). Sivas Devlet Yıllıklarına Göre XIX. Asırda Tuz Madenleri. Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,7(1), 379-391.
- Cuinet, V. (1891), *La Turquie D’asie: Géographie Administrative Statistique Descriptive Et Raisonnée De Chaque Province De L’asie-Mineure*, Ernest Leroux, Editeur, Paris.

19. Yüzyılın İkinci Yarısında Siirt Sancağında Kamu Gelir Kaynağı Olarak Memlehaler

- Düstur (Tertip I)*, Birinci Cilt, İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi, Açık Erişim TBMM Kütüphanesi (<https://acikerisim.tbmm.gov.tr/handle/11543/67>), E. T: 12.12.2017, Hicri 1289 (M 1872).
- Erin, N., (2003). “18. Yüzyılda Erzurum Tuzları: Osmanlı Tüketim Malları Tarihine Bir Katkı”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 21, Erzurum, s. 219-229.
- Gülbahar Ö., 1997.*Bitlis (1892, 1898, 1899, 1900 Tarihli Vilâyet Sâlnâmeleri 'ne Göre Merkez Sâncığı)*, Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van
- Gürsoy B., (1984) “100. Yılında Duyun-u Umumiye İdaresi Üzerine Bir Değerlendirme”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 40, S. 1-4, İstanbul s. 17-59.
- İzğöer, A. Z., (2005). Osmanlı Salnamelerinin Şehir Tarihi Bakımından Önemi. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, (6), 539-552.
- Kasım, E., (2016). “1862 Tarihli Tuz Nizamnamesi ve Önemi”, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 3, S. 7, Ankara, s. 2-30.
- Salname-i Vilayet-i Diyarbekir, Diyarbekir Vilayet Matbaası, Diyarbakır, 1288/1871.
- Salname-i Vilayet-i Diyarbekir, Diyarbekir Vilayet Matbaası, Diyarbakır, 1290/1873.
- Salname-i Vilayet-i Diyarbekir, Diyarbekir Vilayet Matbaası, Diyarbakır, 1292/1875.
- Salname-i Vilayet-i Bitlis, Bitlis Vilayet Matbaası, Bitlis, 1318/1890.
- Salname-i Vilayet-i Bitlis, Bitlis Vilayet Matbaası, Bitlis, 1310/1892.
- Salname-i Vilayet-i Bitlis, Bitlis Vilayet Matbaası, Bitlis, 1316/1898.
- Salname-i Vilayet-i Bitlis, Bitlis Vilayet Matbaası, Bitlis, 1317/1899.
- Seçkin, B. S. (2006). *Başlangıçtan Günümüze Siirt Tarihi*, İstanbul Siirtliler Derneği, İstanbul.
- Sorgun, M. T., (1972), *İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş-Kütülamere Kahramanı Halil Paşa'nın Anıları*, 7Gün Yayınları, İstanbul.
- Yapıştırın, C., (2013). *19. Yüzyıl İkinci Yarısında Bitlis ve Tütün*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı İktisat Tarihi Bilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul